

Kustár György

„...hagyd, hogy a halottak eltemessék saját halottaikat!”

Zsidó temetkezési szokások és a Mt 8,21–22

A hagyományos értelmezések

A jézusi felszólítás botránnyos. Ulrich Luz szavai találóak, amikor ezt a szakaszt elemzi: „Jézus követésre hívása mélységesen komoly és megalkuvást nem ismerően radikális, ugyanakkor van némi embertelenség is benne.”¹ Így nem csoda, hogy a kommentárirodalom megpróbálja enyhíteni a mondást, és azt igyekszik igazolni, hogy a hívás nem is azt jelenti, amit.

Órigenésztől kezdve terjed el az a magyarázat, hogy „bőven van ember a holtak eltemetésére, de csak kevés az evangélium hirdetésére”. Ezzel az evangélium hirdetésének prioritására hívja fel a figyelmet, de itt szimbolikusan életformaként értelmezi a temetést, amely az igehirdető életmód ellentéte. Mások az arámira visszafordított kifejezésekben kerestek menedéket, és arra a következtetésre jutottak, hogy a „halottból” fordítási hiba miatt lett „aki a halottat eltemeti”, azaz a sírásó.² Így a verset ekképpen kellene értelmezni: hagyd a sírásókra a halottaik eltemetését, azaz ne te magad végezd a munkát. A jelentés azonban láthatóan erőltetett, Jézus nem technikai tanácsot kíván adni a temetkezési szertartáshoz. Egy másik megoldás a „halott” kifejezést szintén arámira visszafordítva javasolja a „bizonytalankodó” fordítást. Ebben az esetben szintén az első „halottak” szót cseréli fel erre a kifejezésre, és a mondat így alakul: hagyd a bizonytalanokra, hogy eltemessék a halottaikat.³ Azon túl, hogy az arámira fordítás minden esetben

¹ Luz, Ulrich: *Matthew 8–20. A Commentary*. Trans. James E. Crouch. Fortress Press, Minneapolis 2001, 18.

² „Az ἄφες τοὺς νεκροὺς θάψαι τοὺς ἑαυτῶν νεκροὺς mondásra eddig még nem sikerült kielégítő magyarázatot találni. Ha visszafordítjuk arámra, a következő mondatot kapjuk: שבוך למיתיא למקבר מיתיא דילהון. Az eredeti szöveg kétségtelenül ez volt. Viszont a görög fordítók helytelenül olvasták a למקבר szót, mivel inf. pe'al-nak (לְמַקְבֵּר) értelmezték, miközben az valójában pa'el volt (לְמַקְבֵּר).” Perles, Felix: Zwei Übersetzungsfehler im Text der Evangelien. In: *ZNW* 19 (1919/1920), 96.

³ Black, M.: “Let the Dead Bury Their Dead.” In: *Exp Tim* 61 (1949/50), 219–220.

rendkívül szubjektív, ez az értelmezés szintén elveszi a mondás életét. Egyéb-ként pedig egyik variáció sem enyhíti a mondat második felét, ugyanis a „te pedig kövess engem” így is radikális.

A leginkább elterjedt magyarázat a jézusi replikában első helyen szereplő „halottak” spirituális értelmezése: hagyd a bűnösökre, a lelkileg halottakra, hogy eltemessék a halottaikat. Ezzel az olvasattal azonban kiemeljük a logiont a szövegösszefüggésből, mintha itt Jézus általános tanítást fogalmazna meg a világ és a bűnök hátrahagyásáról. A metaforikus értelem alapján bontható ki aztán az a széles körben ismételt magyarázat, hogy a hívők Isten iránti elköteleződését még a családi kötelék sem szakíthatja el, és ha a család többi tagja hitetlen, akkor a rájuk vonatkozó kötelezettségek is érvénytelenné lesznek. Hiszen a „világ a holtak birodalma”, Jézus pedig jogosan hív fel a lelkileg halottakkal való szakításra, mivel a hívőnek már nincs köze a hitetlenekhez. Ennek a gondolatmenetnek érdekes példája a kulturális elemekkel megfűszerezett változat. Kenneth E. Bailey a lukácsi verziót elemezve a hagyományos magyarázathoz ragaszkodik, és mint kulcselemet a közel-keleti ember apjához fűződő viszonyát emeli ki. Eszerint a férfi valójában azt mondja, még gondoskodnia kell az apjáról, míg az meg nem hal, ezért nem követheti egyelőre Jézust. A szülő még él, és a vonakodás oka az, hogy a tisztelete olyan súlyú követelmény, amely alól a gyermek semmi esetben sem vonhatja ki magát.

„A köznyelvi szírben, Szíria és Irak elszigetelt faluiban, amikor egy rebellis gyermek az apjától való függetlenségét akarja kifejezni, az apa végső megdöbbenő feddése ez: *kabid di qurtly* (»el akarsz temetni«). Lényegében azt mondja: »Azt akarsz, hogy hamar meghaljak, s ezzel megszűnjék a hatalmam feletted, és magad maradhass«. Egyértelmű, hogy itt ugyanaz a kulturális követelmény nyer megfogalmazást, mint amit fentebb láttunk.”⁴

A dilemma tehát az apa tekintélye és a jézusi tekintély közti konfliktus. Bailey ugyanakkor szintén a spirituális halottakról beszél, amikor Jézus válságát elemzi. Úgy látja, a mondás lényege a tanítványjelöltnek címzett *te*: a közösséged többi tagja tegye, amit a hagyomány diktál (ők a lelkileg halottak), de te menj el és hirdesd az Isten országát.⁵

⁴ Bailey, Kenneth E.: *Through Peasant Eyes: A Literary-Cultural Approach to the Parables in Luke*. Combined Edition. Eerdmans, Grand Rapids, MI 1976, 26.

⁵ Uo. Ezt a magyarázatot nem tartom meggyőzőnek, mivel ebben az esetben a második és harmadik rövid történet témája ugyanaz lenne. A harmadik tanítvány haza akar menni,

Ez a magyarázat, bármennyire is elterjedt, elvétí a lényegét. Jézus nem egy bújtatott metaforával megfűszerezett morális tanácsot ad, ugyanis ehhez az átvitt jelentésnek egyértelműnek kellene lennie. Hagyományos szövegértésünk olyannyira bevett, hogy erre a nem lényegtelen elemre már nehéz odafigyelni. Pedig a rabbinikus iratok metaforakezelési technikája egyértelmű. Biellerbeck Jézus szavaival analóghként feltüntetett példája szerint (p. Bera- chot 2,4b.71) az idősebb Rabbi Chijja a Préd 9,5 idézése után a következőt mondja:

„»Az élők annyit tudnak, hogy meg fognak halni«, ez az igazakra vonatkozik, akiket a halálban is élőnek hívnak; »de a holtak semmiről sem tudnak«, ezek az istentelenek, akiket életükben is halottaknak hívnak.“⁶

A párhuzam azért érdekes, mert felszínre hozza a fontos különbséget: ennek és a Biellerbeck által idézett többi lókusnak az esetében mindig ott áll a *magyarázat*, viszont ilyet nem látunk a mátéi szakaszban. Így azonban kérdéses marad: mi igazolja azt, hogy az első „holtakat” spirituálisan, a másikat pedig szó szerint kell értelmezni. Emellett a mondás kilógna a kontextusból, mivel sem „a rókáknak barlangjuk van” mondás (Mt 8,20), sem az „eke szarvára” tett utalás (Lk 9,62) nem ezt a jelentésképző technikát alkalmazza.

Martin Hengel interpretációja meghatározó lesz a későbbi kommentárírók körében, s ez olyan olyan kísérlet, amely nem próbálja könnyűvé tenni az üzenetet, hanem meghagyja azt annak radikalitásában. Számára a szakasz a zsidó temetkezési szokások felfüggesztéséről szól. Ebben a tézisében a klasszikus törvény–evangélium szembeállítás tükröződik. Jézus ura nemcsak a szombatnak, hanem a törvénynek és a zsidó szokásoknak is, és ezzel a szavával is azt demonstrálja, hogy átléphetővé teszi őket. Felszólításban

hogy elbúcsúzzék. Bailey szerint itt az a konfliktus lényege, hogy a gyermeknek engedélyt kell kérnie a követésre. Ezzel kell lerónia a szülő iránti kötelező tiszteletet. Ismerve a gyermek korlátozott döntési lehetőségeit, lehetséges, hogy az apa erre nem ad engedélyt. Ha a tanítványjelölt tudatában van ennek a dinamikának, akkor a követés döntésének a felelősségét az apjára hárítja, s ezzel keres kibúvót (27–29). Tehát Bailey kulturális olvasatában lényegében ugyanaz lenne a dilemma: az apáról való gondoskodás íratlan törvényét kellene felülírnia a követőnek. Ezt az ismétlést nem tartom valószínűnek. A három történet három *különböző* indokot akar szemlére bocsátani.

⁶ Strack, Hermann L. – Biellerbeck, Paul: *Kommentar zum Neuen Testament aus Talmud und Midrash*. Erster (Doppel-)Band. Das Evangelium nach Matthäus. C. H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung Oskar Beck, München 1922, 489.

tehát Jézus a „szokások” megtagadására, a törvény megkötöző hatalmának feloldására hív. Hengel azzal ad radikális élt a konklúziójának, hogy a temetési szokások Talmudban található korai passzusait úgy értelmezi, mintha azok még a papi és nazírfogadalmat is felülírnák.⁷ Ezzel azt kívánja állítani, hogy Jézus korában a közvetlen hozzátartozó eltemetésének kötelessége elmulaszthatatlan, és ez alól semmi nem menthet fel.⁸ Érdekes, hogy Edward P. Sanders, aki nagyon is érzékeny a zsidóság és Jézus viszonyában a leegyszerűsítő dichotómiákra, szintén úgy látja, hogy Jézus itt egy radikális lépéssel érvényteleníti a Tóra szabályozását. Markus Boeckmuehl árnyalja a képet, amikor tanulmányában arra hívja fel a figyelmet, hogy a Misnában semmilyen arra utaló jel nem található, hogy a halottakkal való érintkezés tilalma kitételeket tartalmazna.⁹ Úgy látja, hogy a Talmudban található mondasokat, amelyek a legkorábbi rétegek esetében is a Kr. u. 3. században nyerik el végleges változatukat, nem szerencsés visszavetíteni Jézus korára, főleg José ben Joézer nyilvánvalóan engedékeny eredeti mondasát:

„»Aki tetemet érint, tisztátalanná lesz« (m. Édujot 8.4) Ez a mondas a közvetlen érintésből származó beszennyeződést kívánta korlátozni, de semmi esetre nem szól arról, hogy enyhítené a főpapra és a nazírra vonatkozó követelményeket.”¹⁰

Ezzel nem értek egyet, mivel a rabbinikus források korai rétegei igenis tudnak releváns adatokkal szolgálni Jézus koráról. Ebben a konkrét esetben azonban szépen szemlélteti azt a törést, hogy a templom pusztulása komoly törvényi kérdéseket vet fel, például azt, hogy mi legyen azokkal a nazírokkal, akik a templom lerombolása előtt tettek fogadalmat (m. Nazír 5.4). Jelen esetben a probléma inkább az, hogy José ben Joézer nem azt mondja, amit Hengel olvas ki belőle. Emellett Boeckmuehl arra is felhívja a figyelmet, hogy a temetés elvégzése egyetlen esetben köti a főpapot, mégpedig akkor, ha nincs senki, aki az illetőt eltemesse (מת מצווה – b. Éruvin 17b; b. Jevamot 89b; b. Nazír 43b). A szülő eltemetésének kötelezettségét azonban

⁷ Ez még Luz kommentárjában is megjelenik: „A korabeli judaizmusban az ószövetségi szabályok szigorodtak.” Luz, Ulrich: *i. m.* 18.

⁸ Hengel, Martin: *The Charismatic Leader and his Followers*. Trans. J. C. G. Greig; ed. J. Riches), 2nd ed, T&T Clark, Edinburgh, 1996, 9.

⁹ Boeckmuehl, Markus: “Let the Dead Bury Their Dead” (Matt. 8:22/Luke 9:60): Jesus and the Halakhah. In: *The Journal of Theological Studies* 49 (1998/2), 553–581.

¹⁰ Uo. 558.

egyetlen irat sem említi kifejezetten a főpapokra vagy nazírokra értve, ha pedig igen, az vagy a papokra vonatkozik, vagy általános rendelkezés az elhunytakkal kapcsolatban.¹¹

Nyilván jelen esetben nincs szó „elhagyatott tetemről”. Itt egy tanítványjelölt az apját kívánja eltemetni. Általában igaz, és ezt a Tóbit 6,13–15, valamint a m. Ketuvot 11.1 egyértelművé teszi, hogy a gyermek kötelessége a szülők eltemetése, amely a gondoskodásnak és a szülők tiszteletének elengedhetetlen része, azaz olyan „szívélyes cselekedet”, amelyet nem korlátoz(hat) semmi (הסדים גמילות) (vö. m. Pea 1.1).

Ennek az elvárásnak a fontosságát archeológiai adatok is igazolják. A ketős temetésről alább részletesen írok, azonban a temetkezési kötelezettség szigorúsága miatt egy példa ide kíváncsozok. Nem sokkal az 1973-ban kitört jom kippuri háború előtt egy temetkezési helyet találtak a Jeruzsálemi Héber Egyetem botanikus kertjében. A családi sírboltban több osszuáriumot fedeztek fel, amelyekben már voltak csontok. Ugyanakkor öt holttest az eredeti helyén, azaz a temetéskor használt kőasztalon feküdt, tehát maradványaikat nem gyűjtötték össze. Levi Yizhaq Rachmani szerint ennek az oka az lehet, hogy a család életét vesztette a zsidó háborúban, vagy pedig elmenekült, és sosem tért vissza.¹² Ez azért logikus következtetés, mivel a temetés befejezésének elhagyása elképzelhetetlen. Ha ilyen történik, akkor az csak extrém eset lehet, valamilyen tragikus esemény következménye.

A temetés tehát kötelesség, és nem választás kérdése. Része a szülők iránti tiszteletnek, és ennek ellenkezője a közösség megvetését vonja maga után. Az alapprobléma tehát egy rendkívül kényes helyzetben megfogalmazott hajmeresztő parancs, amely Bailey szerint csak felháborodást és gyűlöletet válthat ki. Valószínűleg Máté is érzékeli Jézus mondásának elviselhetetlen súlyát. Az evangélium nagy teológiai ívén belül Ulrich Luz szerint valószínűleg a 10,37 biztosítja a kulcsot a szakasz megértéséhez. Abban a közegben és városi miliőben, ahol a Krisztus-követők nagy része családos, és a legfontosabb érték az oïkos rendjének fenntartása lesz, érthető az új preferencia. Ugyanis Máté azt mondja a 10,37 alapján, hogy a tanítvány ne szeresse *jobban* a családját Istennél. Így kerülhető el, hogy az egyetemes szeretetparancs ellentmondásba kerüljön a „némileg embertelen” jézusi hívással. Ez a magyarázat szintén elveszi a mondás élet, de legalább nem teszi metafo-

¹¹ Az alapos elemzéshez és szakirodalomhoz ld. Boeckmuehl, Markus: *i. m.*

¹² Rahmani, Levi Y.: A Jewish Rock-cut Tomb on Mt. Scopus. In: *Atiqot* 14 (1980) 49–54.

rikussá, mint a későbbi olvasatok.¹³ Viszont alapjává válik a spirituális értelmezésnek, amely azzal kerüli el a követésre hívás radikális, szó szerinti értelmezését, hogy eltekint attól a kulturális közegtől, amelyben a mondás megszületett.

Az értelmezések másik iránya szerint Jézus mondása a tanítványjelöltet szimbolikus prófétai tette buzdítja. A Jer 16,5–9-ben a próféta a közelgő katasztrófára tekintettel hív fel a halottak elgyászolásának bojkottjára. Ezékiel pedig azáltal válik a templom és Jeruzsálem pusztulásának kiabrázóójává (24,16–24), hogy nem gyászolhatja el a feleségét.¹⁴ Ennek az olvasatnak az ismertetése után Boeckmuehl négy érvet hoz fel az említett párhuzamok túlhangsúlyozásának kísértésével szemben. Egyrészt míg maga a próféta cselekszik, itt Jézus a tanítványt szólítja fel erre. Másrészt nincs szó a konkrét megvalósulásról, ami kétségessé teszi a párhuzamot, hiszen ha szimbolikus tettről van szó, akkor annak *végrehajtása* és nem a bejelentése bír jelentőséggel. Harmadrészt, a szimbolikus tettekhez mindig tartozik magyarázat, és itt ezt sem találjuk. És végül: míg a próféta sosem megy szembe a Tórával, ebben az esetben Jézus nyilvánvaló módon felülír egy igen fontos kegyességi-kulturális szabályozást.¹⁵

Ugyanakkor Boeckmuehl értelmezése sem meggyőző. Ugyanis a nazírfogadalom kontextusában érti a követőhöz intézett felszólítását. Sajnos adatai sok esetben irrelevánsok, a nazírra vonatkozó rendelkezések pedig nem vonatkoztathatóak Jézus életére. Párhuzamok ugyan megfigyelhetők: Jézus tartózkodik a házasságtól, törvényértelmezése bizonyos esetekben rendkívül szigorú, sőt – s ezt Boeckmuehl meggyőzően állítja – az utolsó vacsorán Jézus a nazírfogadalomhoz hasonló kijelentést tesz: csak majd a mennyek országában fog újból bort inni. Ezek a párhuzamok azonban esetlegesek és súlytalanok. Jogosan maga is óvatossá teszi saját értelmezését illetően:

„Ez a bizonyíték túl gyenge ahhoz, hogy támogassa a Mt 8,22 közvetlen összefüggését a nazírsággal, ugyanakkor olyan valószínűsíthető zsidó kontextust biztosít, amelyben a »hagyd a halottakra, hogy eltemessék a halottaikat« mondás analógiaként érthető.”¹⁶

¹³ Luz, Ulrich: *i. m.* 19.

¹⁴ Pl. Talbert, Charles H.: *Matthew*. Paideia Commentary Series. Baker Academic, Grand Rapids, MI 2010, 116.

¹⁵ Boeckmuehl, Markus: *i. m.* 564–565.

¹⁶ Uo. 577.

Óvatossága jogos, mivel párhuzamainak érvényessége gyengül, ha arra gondolunk, hogy Jézus nem tartózkodik az ünnepektől, hogy falánk és részeges embernek tartják (Mt 11,9; Lk 7,34), sem gyógyításai során (a lep-rás meggyógyítása – Lk 5,12; 17,11), sem a halottak (Jairus lányának feltá-masztása – Mt 9,18–26), sem a társadalom kivetettjei esetében (Máté elhívása – Mt 9,9–10) nem tartózkodik a tisztátlanságtól. Még ha lehetséges is páru-zamot vonni, az csak Jézus életének bizonyos elemeire vonatkozik. Ellent-mondásos viszont, hogy amennyiben Jézus nem volt nazír, miért bátorítaná erre követőjét.

Akik ennek a szakasznak értelmezését kísérlik meg, láthatóan gondban vannak. Jézus mondásának éle elevenbe vág, s még a saját korunk végtisz-tességének leegyszerűsödése ellenére is megütközünk azon, hogy miként le-hetséges nem eltemetni egy közeli hozzátartozót. Azonban a kulturális kü-lönbségek és a Jézus-korabeli temetkezési szokások alaposabb ismerete még radikálisabbá teszi Jézusi üzenetét.

Zsidó temetkezési szokások

A 22. versben olvasható τὸς νεκρούς valószínűleg a szándékolt többér-telműsége miatt okoz sok fejtörést. Ahogyan azt már említettem, a legin-kább bevett magyarázat szerint a „hagyd a halottakra, hogy eltemessék a ha-lottaikat” passzus a lelki halottakról szól.¹⁷ Ahogy fentebb már láttuk, ez több mint kétséges. Érdeemes a képet kicsit alaposabban körüljárni és Jézus vá-laszát a korabeli zsidó temetkezési szokások fényében értékelni.

A szaduceusok körében és a zsidó elit esetében a második temetés be-vett szokás volt Jézus korában. A csontok összegyűjtése és tartódobozokba helyezése azonban nem pusztán erre a körre jellemző. Már az Ószövetség-ben megtalálhatjuk a *gyűjtetett az ő népéhez* – וַיִּאָסֶף אֶל-עַמּוּי (Gen 25,8; 35,29; 49,33), illetve a *gyűjtettek az ő atyáikhoz* – וַיִּאָסְפוּ אֶל-אֲבוֹתָיו (Bír 2,10) kifeje-zéseket, amelyek az újabb kutatás szerint szemléletes példái ennek a szo-kásnak.¹⁸ Az atyák mellé helyezni a földi maradványokat valójában a csontok családi sírboltba gyűjtését takarja.¹⁹ Ez a hagyomány a második templom

¹⁷ Pl. Fitzmyer, Joseph A.: *The Gospel According to Luke I–IX: Introduction, Translation, and Notes*. The Anchor Bible, Vol. 28. Doubleday, Garden City, NY 1981, 836.

¹⁸ Meyers, Eric M.: The Theological Implications of an Ancient Jewish Burial Custom. In: *The Jewish Quarterly Review* 62 (1971/2), (95–119) 95.

¹⁹ Eric M. Meyers monográfiájának alapos és lesújtó kritikájában Rahmani azt veti a szer-ző szemére, hogy összekeveri a két szokást: a csontok családi sírboltba helyezését és az attól

idejében is folytatódik. A Heródes-dinasztia időszakában három temetkezési módot ismerünk: az egyik típus a fakoporsós temetés, a második a csontok összegyűjtésével járó „gödör-csontkamra típusú” temetés, a harmadik pedig a valódi osszuáriumokba, azaz csonttartó ládába helyezett maradványokkal befejeződő rituálé.²⁰ Byron R. McCane a Kidrón völgyében talált sír bemutatásával szemlélteti a harmadik szepulkrális szokást. A sírban egy asztal fut végig a kicsi, 3x5 méteres sírbolt három falán. Két oldalán csontokat találtak, az ajtótól balra pedig tíz osszuáriumot, helyszűke miatt néhányat egymáson. Máshol feltárt sírok azt mutatják, hogy a csontok összegyűjtése után a ládákat a falba mélyített üregekbe helyezték be, az úgynevezett *kokhimba* vagy *loculiba*.

„Itt újra ugyanaz a második temetésre vonatkozó bevett mintázat látszik: a testeket vagy kőasztalokra, sekély gödrökbe, vagy [falba mélyített] fülkékbe helyezték, hogy lebomoljanak, majd később a csontokat osszuáriumokba gyűjtötték. Utolsó lépésként az osszuáriumot *loculusokba* tették be, és néha fedőkővel zárták le.”²¹

A csontokat nagy gonddal és általában meghatározott sorrendben helyezték el a csonttartó ládába: a leghosszabbakat alulra hosszirányban, a rövidebbeket ezekre, majd a koponyát az egyik végébe. Az egy darab kőből kivájt dobozokra az elhunyt nevét is felírták, néha pedig festéssel vagy faragott ornamentikával díszítették.²² A második szokásra szép példa az északgalileai Meronban talált családi sírbolt. Ebben a sírboltban egy sekély gödörbe helyezték az elhunytat, majd a halottak maradványainak összegyűjtése után a csontokat rendezett kupacokba rakták, legfelülre pedig a koponyát helyezték. Mivel a gödör csonttartóként is szolgált, a „gödör-csontkamra tí-

különböző második temetést. Emiatt az archeológiai adatok óvatosabb kezelésére van szükség. Rahmani, Levi Y.: Review – Eric M. Meyers: *Jewish Ossuaries: Reburial and Rebirth. Secondary Burials in their Near Eastern Setting* (Biblica et Orientalia: Sacra scriptum antiquitatis orientalis illustrata: 24). Biblical Institute Press, Rome, 1971. In: *Israel Exploration Journal* 23 (1973/2), 121–126. Rahmani következtetése azonban túl radikális és egyoldalú.

²⁰ Hachlili, Rachel – Killebrew, Ann E.: *Jericho: The Jewish Cemetery of the Second Temple Period*. Israel Antiquities Authority, Civil Administration in Judea and Samara-Staff Officer of Archaeology, Jerusalem 1999, 167.

²¹ McCane, Byron R.: "Let the Dead Bury their Own Dead": Secondary Burial and Matthew 8,21–22. In: *The Harvard Theological Review* 83 (1990/1). (31–43), 33.

²² Hachlili, Rachel – Killebrew, Ann E.: *i. m.* 171.

pus” nevet kapta. A csontok összegyűjtésének gyakorlatát a korai rabbinikus iratok is tükrözik. A Semahot traktátus 12.6 szerint Rabbi Akiva ezt mondja: „A csontokat ne gyűjtsék össze, ameddig a test el nem bomlott; amikor a test széteszlott, a vonások már nem ismerhetők fel.” A traktátus egész fejezete a halállal, az elhunyttal való bánásmóddal, a temetéssel és a második temetéssel kapcsolatos tiszta és tisztátalan, engedélyezett és nem engedélyezett gyakorlatokkal foglalkozik, és egyaránt tartalmaz korai és későbbi századokból származó instrukciókat a csontok őrzésének, összegyűjtésének, egyik helyről a másikra tételének módjáról, ami azt mutatja, hogy a második temetés szokása több évszázadnyi időszakot ölel át, és jóval Jézus kora után is fennmarad.²³

A rabbinikus források azért is érdekesek, mert a szövegekben fontos teológiai implikációk is rejtőznek, és ezek már a textusunkkal is összefüggenek, például az is, hogy a gyász folyamatának végét a második temetés jelzi. Míg a csontok összegyűjtésének napja a gyászé, a rá következő nap már „az örömé”, mivel ekkorra a lebomlott hús engesztelést szerez az elhunytanak. Azt tartották ugyanis, hogy a halott a test széthullásának ideje alatt bűnhődik tetteiért, ez a folyamat azonban lezárul a csontok lecsupaszodásával (m. Szanhedrin 6.5–6 és j. Moéd katan 1.5).²⁴ A Szanhedrin traktátus jeruzsálemi verziója szerint:

²³ A rabbinikus források értékelésével kapcsolatban folyamatos a vita. Ennek részleteibe nem kívánok belemenni. Azonban minden esetben az a kérdés és dilemma, hogy a Talmud korai rétegei vajon tükrözik-e a második templom idejének gyakorlatát. Ezzel kapcsolatban jogos az óvatosság, de a korai szövegek információival kapcsolatban nem indokolt a túlzott szkepszis. Ld. ehhez Yaakov Elman kritikai megjegyzéseit David Kraemer egyik munkájának módszertanával kapcsolatban: Elman, Yaakov: How Should a Talmudic Intellectual History Be Written? A Response to David Kraemer’s “Responses”. In: *The Jewish Quarterly Review* 89 (1999/3–4), 361–386. A temetkezési szokások ugyanis jelentősen nem változnak. Igaz ugyan, hogy a heródesi templom építésének időszakában a templom lerombolásáig népszerű az osszuáriumos temetkezés, azonban Galileában és Júdea déli részén fennmarad a 3. századig. Ld. Magness, Jodi: Ossuaries and the Burials of Jesus and James. In: *Journal of Biblical Literature* 124 (2005/1), (121–154), 129.

²⁴ Ezt az elméletet újabban többen megkérdőjelezzik, például: Fine, Steven: A Note on Ossuary Burial and the Resurrection of the Dead in First-Century Jerusalem. In: *Journal of Jewish Studies* 51 (2000/1), 69–76. Ezzel szemben Craig A. Evans meggyőzőnek találja az érveket azzal kapcsolatban, hogy az *ossulegiumot*, a csontok összegyűjtését már a réz- és bronzkori Palesztinában gyakorolták. Evans, Craig A.: *Jesus and the Ossuaries: What Jewish Burial Practices Reveal about the Beginnings of Christianity*. Baylor University Press, Waco, TX 2003, 27.

„Először árkokba temették őket. Miután a hús lefoszlott, a csontokat összegyűjtötték és dobozokba helyezték. Azon a napon [a fiú] gyászolt, de a következő napon ujjongott, ezt mondva: »Elengedték apám büntetését«. Mi több, külön temették el őket: a megkövezetteket a megégetettekkel; a lefejezteket a megfojtottal (j. Szanh 6.12).”

Annak, hogy a gyászt felváltja az öröm, az elhunyt megváltottságának és megbékélésének tudata az oka.²⁵ Rachel Hachlili egyetért azzal, hogy az ókori zsidók szerint a hús szétesésének engesztelő ereje van, és úgy látja, hogy Archelaosz száműzése és a római közvetlen igazgatás bevezetése is okozhatta az osszuáriumos temetkezés elterjedését. Tudniillik úgy foghadták fel, hogy a római jelenléte Izráel bűnei miatt következett be, és emiatt az egyének vezekelnie kell.²⁶ Ezt a tézist egy érdekes gyakorlat is megerősíteni látszik: Meyers megjegyzi, hogy a halott sírjának látszólagos megszenteltelenítése sok esetben éppen a felmenő bűneinek törlesztését szolgálja, például Aháb király csontjainak exhumálása, amelyet a talmudi irodalom jegyez fel (Misna Peszachim 4.9, bTalm Peszachim 56a, Berachot 10b; jTalm Peszachim 9.1). Aháb fia, Ezékiás egyrészt azért húzatja apja csontjait kötelekből font taligán, hogy apja vezekeljen a gonosz tettei miatt, másrészt pedig azért, hogy ezáltal engesztelést szerezzen neki.

„Ehhez szintén kapcsolódhat az a hagyomány, amely szerint ha a temetésen bármi félresikerül, az az elhunyt számára jó ómennek számított, mivel a szégyent és szerencsétlenséget penitenciának tartották.”²⁷

Vagyis kimutatható, hogy a korabeli „kettős temetés” összefüggésben áll a bűnbánattal, a vezekléssel és a halott megbékéléséről vallott elképzelésekkel.²⁸ Ebben a folyamatban fontos szerepe van a hozzátartozónak. Ő az, aki gondoskodásával a halott megbékélésének folyamatát segíti elő. Ezért az áldozatért a rabbinikus iratok kompenzációt ígérnek: a Pea 1.1 szerint a te-

²⁵ McCane, Byron R.: *i. m.* 36.

²⁶ Hachlili, Rachel – Killebrew, Ann E.: *i. m.* 175.

²⁷ Meyers, Eric M.: *i. m.* 112.

²⁸ A temetkezési szokások teológiai értelmezése részben vitatott. Újabban egyes vélemények szerint az osszuáriumos temetkezés a jeruzsálemi templom építéséhez használt kőfejtők működésének köszönhető (Fine, Steven: *i. m.* 75.), mások szerint a jeruzsálemi elitre gyakorolt római hatásnak (pl. Magness, Jodi: *i. m.* 135.), és nincs köze sem a kiengeszteléshez, sem a feltámadáshoz. A rabbinikus iratok alapján azonban más kép bontakozik ki előttünk, amely ellentmond ezeknek az érveknek.

metés olyan kegyes tett, amelynek jutalmát az azt elvégző részben ebben az életben, de főként az eljövendő világban fogja megkapni.²⁹

A problémakörhöz érdekes adalék a zsidó Pál gondolata: „bűn zsoldja a halál” (Róm 6,23). A megelőző fejezet Ádám bűnéről szól, amely az emberiség bukását okozza. A szakasz logikája szerint így jut a halál uralomra, Ádám képe, Krisztus, akin keresztül az élet és megváltás betör a világba, hogy legyőzze a halál hatalmát. Meglepő ugyanakkor az érvelésben, hogy az új élet csakis a halál átélése révén lehetséges. Krisztussal meg kell halni, el kell temettetni (!), és vele együtt feltámadni (Róm 6,4,6–7). A bűn zsoldját tehát mindenképpen ki kell fizetni. Joseph H. Dodson szerint a Salamon bölcsessége nevet viselő iratban, amely párhuzamba állítható a Róm 6-tal, a bűnösök az okai a halálnak. Ők azok, akik „emésztődnek” a halál utáni „vágyakozásban, mintha a barátjuk volna”, még „szövetséget is kötnek” vele (1,16), és így maguk is a halál eszközeivé válnak, az igazak vére az ő kezükhöz tapad. De a halál univerzális tényének szorongató realitása nem oldható fel ezzel. „A bűn pénzértéke a halál, és minden embernek ugyanezt a bért fizeti ki.”³⁰ Pál abban mond radikálisan újat a Salamon bölcsességéhez képest, hogy a megváltás a *bűnösnek* is szól. Dodson szimpatikus érvelésének az a hibája, hogy a halált metaforikusan értelmezi, és nem feltételezi, hogy Pál a fizikai kimúlásról beszélne, miközben a bölcsességirodalmi irat a halál fizikai realitásáról beszél.

Ha hihetünk a temetkezési szokásokkal kapcsolatos kutatásoknak, akkor az az elképzelés, amely szerint az elhunyt *bűnös* ember, elterjedt képzet. Pál szemléletes képe a Krisztusban való eltemettetésről ezt látszik visszhangozni, ugyanis azt fejezi ki, hogy a halál szükséges az újhoz. Vagyis mindenkinek mindenképpen meg kell halnia, még akkor is, ha ez spirituális értelmű.³¹

²⁹ Strack, Hermann L. – Biellerbeck, Paul: *i. m.* 487.

³⁰ Dodson, Joseph H.: Wisdom of Solomon and Romans 6,1–23: Slavery to Personified Powers. In: Blackwell, Ben C. – Goodrich, John K. – Maton, Jason (eds.): *Reading Romans in Context: Paul and Second Temple Judaism*. Zondervan, Grand Rapids, MI 2015, 87–92.

³¹ Ebben nem értek egyet Thomas Barrosse-szal, aki inkább „spirituális” vagy „örök halál” értelemben veszi ezt a szakaszt. Elismeri, hogy a 8. fejezetben a fizikai halálról van szó, de a 6. fejezetben ezt nem látja (Barrosse, Thomas: *Death and Sin in Saint Paul’s Epistle to the Romans*. In: *The Catholic Biblical Quarterly* 15 (1953/4), 438–459.) Újabbán Frank J. Matera állítja azt, hogy „az a halál, amelyről Pál itt beszél, több, mint az élet vége; az a végső és megváltoztathatatlan elidegenedés Istentől” (Matera, Frank J.: *Romans*. [Paideia], Baker Academic, Grand Rapids, MI 2010, 157.). Vagyis szellemi értelemben veszi a halált, nem szó szerint.

Csakhogy a szakasznak nem kell azonnal lelki jelentést tulajdonítani. Egyértelmű, hogy a megváltás teljes és abszolút helyreállítás. Viszont éppen a totális helyreállítás feltételezi azt, hogy abba a test visszanyerése is beletartozik. Ebben az apostol konzisztens: számára a testi feltámadás a hit alapköve (vö. 1Kor 15,12–19). Mindezek alapján a Róm 6,23 és annak kontextusa azt állítja, hogy a *fizikai* halál a bűn következtében lép be a világba, és van jelen Ádámon keresztül.³² Itt Pál, nem kimondva ugyan, de a Gen 3,17–19-re, az ember büntetésére hivatkozik. Arra pedig, hogy a halál a bűn következménye, és a *halott ember bűnös*, éppen az 1Kor 15,50.53 utal: a test, amely romlandó, nem örökölheti az Isten országát (ὅτι σὰρξ καὶ αἷμα βασιλείαν θεοῦ κληρονομησαὶ οὐ δύναται). Ezt a Róm 7,14–20 is megerősíti: a halandó létezésnek az a következménye, hogy a bűn hatalma nem szűnt meg; a jó és a rossz közti harc majd csak az eszkatonban fog nyugvópontra jutni.³³ Vagyis meg kell változnia a fizikai, a romlandó, a bűnnek és gyengeségnek kitett testnek (σὰρξ), és a romolhatatlanság állapotát kell feloltenie. Érdekes módon Pál nyelvezete mégsem válik dualisztikussá: nem a test a bűn okozója, hanem a *bűn* a romlandóság forrása. A halál tehát következmény, amelyben a halott a halálával fizeti ki a bűn árát: „Mert aki meghalt, az megszabadult a bűntől” (Róm 6,7).³⁴ Így a kifizetés valóban meg is történik a halállal, és a páli gondolatkörhöz hűnek maradva ezt még akkor is törleszteni

³² Erről a kommentárirók véleménye megoszlik. A szakaszban szereplő „én” értelmezése sokrétű. Cranfield hat lehetőséget sorol fel: 1. önéletrajzi leírás; 2. Pál egyes szám első személyben beszél, hogy bemutassa egy tipikus zsidó ember tapasztalatait; 3. Ádám nevében beszél; 4. egészként mutatja be a zsidó nép tapasztalatait; 5. az egész emberiség nevében beszél; 6. Pál nagyon általánosan, egyes szám első személyben beszél anélkül, hogy konkrétan utalna bárkire vagy bármilyen csoportra, hogy így színesebben mutassa be az emberiség helyzetét a törvény nélkül és annak a jelenlétében. (Cranfield, C. E. B.: *A Critical and Exegetical Commentary on the Epistle to the Romans*. Vol. 1. T&T Clark, Edinburgh 1975.) Az önéletrajzi magyarázat nem meggyőző, mivel egy zsidó emberről nehéz elképzelni, hogy élete bármelyik szakaszában „törvény nélkül élt” volna. Az üdvtörténeti értelmezés sokkal jobban illeszkedik a kontextusba. Ezen értelmezés mellett foglal állást például Pecsuk Ottó: *Pál és a rómaiak. A Római levél kortörténeti olvasata*. Kálvin Kiadó, Budapest 2009, 266–267.

³³ Ezt Douglass Moo úgy értelmezi, hogy Pál itt a megtérés előtti állapotáról beszél, ez azonban feloldódik a megtérésben. (Moo, Douglass: *Romans*. The New International Commentary on the New Testament), Eerdmans, Grand Rapids, MI, 1996, 465 skk.) Ez az értelmezés azért problematikus, mert Pál éppen azokkal száll szembe, akik szerint a feltámadás már megtörtént, azaz olyan spirituális állapotot tulajdonítanak a megtérésnek, amely őket már *totálisan* felszabadítja a bűn és a halál következményei alól. Ezt Pál nem vallhatja.

³⁴ A párhuzamokhoz ld. Barrosse, Thomas: *i. m.* 446.

kell, ha Krisztussal vagyunk: meg kell halni és fel kell támadni, de immár *benne*. Ez szépen illeszkedik a Jézus korabeli zsidó elképzeléshez, amely szerint a halál penitencia. Pál nem mond újat azzal, hogy Ádám bűne lesz az emberiség halandóságának az oka,³⁵ és hogy a halállal kell fizetni a lét bűnösségéért, sőt ízig-vérig zsidó gondolkodásmód eredménye, és ebben éppen a temetéssel kapcsolatos korabeli elképzeléseket visszhangozza. Még egyszer azt, hogy az ember bűnös állapota a halálban ér véget.³⁶ Ha a fenti érvelés megállja a helyét, akkor az derül ki, hogy Pál apostol is ismeri az *ossulegium* és a második temetés gyakorlatát, sőt annak teológiai jelentőségével is tisztában van.

A qumráni közösség gyakorlatának okairól nagyon keveset tudunk. Úgy tűnik, a szekta szigorít a Törvény előírásain. A papi életforma követelményeit kiterjesztik az egész közösségre. Valószínűleg ez az indoka a sajátos szokásoknak. Ez abban nyilvánul meg, hogy elkerülik a második temetést, és nem családi sírboltokba, hanem egyéni sírokba temetkeznek, nemcsak Qumránban, hanem a Jerikóban, Ein el-Ghuweir-ben, Hiam el-Sagha-ban és az Észak-Talpiotban élő esszénusokhoz köthető temetőikben, valamint Gilóban, Jeruzsálem mellett. A sírok mind észak–déli irányba tájoltak, és minden esetben ovális kövekből rakott halmokkal jelölték meg őket. A qumráni temetőben, amely mintegy ezer nyughelyet tartalmaz, csak férfiakat temettek el, viszont a temető körzetében nők és gyermekek csontjait őrző sírokat is találtak.³⁷ Emellett kizárólag fakoporsós temetéseket végeztek, bár a második temetésre is találtak esetet. Az egyszerűbb és szegényebb néprétegek temetkezési szokásainak archeológiai leletei Jodi Magness szerint a csoport aszketikus szokásait tükrözik, s ugyanakkor a szadduceusok és a jeruzsálemi elit gyakorlatától, az *ossulegium*tól való tudatos elhatárolódást. A sírok megjelölése pedig a nyughelyek elkerülését tették lehetővé a rituális tisztaság megőrzése érdekében.³⁸

³⁵ Matera, Frank J.: *i. m.* 143–144 szerint ez Pál „újdonsága”. Ezt azért állítja, mert így védekezik az ellen, hogy az eredendő bűn tanát visszaolvassuk a Római levélbe. Szerinte Pál fordítva gondolkodik: Krisztus felől tekint Ádámra, és mivel Krisztushoz kapcsolja a bűn felletti győzelmet, ezért kapcsolja Ádámhoz a bűnt és a halált. Matera nyilván túloz. Az az elképzelés, hogy a bűn következménye a halál, nem új gondolat a zsidóságon belül.

³⁶ Emiatt hibás Dunn megközelítése, amely párhuzamként a római temetkezési szokásokat nevezi meg.

³⁷ Hachlili, Rachel – Killebrew, Ann E.: *i. m.* 173.

³⁸ Magness, Jodi: *i. m.* 146.

A „halottak halottai” mint új értelmezés

A fentebbiek fényében van egy újabb lehetőség a halottakkal kapcsolatos jézusi válasz értelmezésére, amelyet többek közt Craig Evans is támogat.³⁹ A hagyományos értelmezések egyetlen temetéssel számolnak, és az ezzel kapcsolatos követelmények felülírását látják Jézus szavaiban.⁴⁰ Azonban a korabeli zsidó temetkezési szokások ismeretében Jézus felhívása minden valószínűség szerint nem az első temetés elhagyására vonatkozik, hanem *a második temetés mellőzésére*. Ennek meggyőző alátámasztását nyújtja McCane, aki a gyászidőszak leírásával érvel e lehetőség mellett. A temetési szertartás és az azt követő gyász ugyanis szigorú szabályozás alá esik, legalábbis a rabbinikus iratokban. A temetést legtöbb esetben szinte azonnal elvégzik a halált követően. Lázár négynapos tetemének megőrzése különleges eset a János evangéliumában, és ez a szakasz értelmezésénél fontos következményekkel jár. A *shiv'ah* a temetést követő intenzív gyász, amely hét napig tart. Ebben az időszakban a családot és a gyászolót elkülönítik a társadalomtól, otthon ülnek, fejüket befedve, és a rokonság, illetve a barátok gondoskodnak róluk.⁴¹ Ezt követi a harmincnapos, kevésbé intenzív periódus, amelyet *slosim*-nak neveznek. Ebben az időszakban is érvényesülnek bizonyos szabályok: a gyászoló nem hagyhatja el a várost, nem nyírhatja le a haját, és nem vehet részt közösségi alkalmakon. A Semahot 9.15-ben ezt olvassuk:

„Míg bármilyen más halott esetében (a gyászoló) nem mehet el, hogy részt vegyen lakomán, ameddig a *slosim* ideje be nem telik számára; az apja és az anyja esetében azonban tizenkét teljes hónapig nem teheti meg ezt, ha csak nem vallásos alkalmon ünnepel.”⁴²

Ez azt jelenti, hogy a holttest húsának teljes lebomlása és a gyász vége egybeesik egymással, ugyanis ekkor van lehetőség a csontok összegyűjtésére, amelyet a rendelkezések egyértelműen előírnak.

McCane szerint ha a Mt 8,20–22 szakaszt a normál, a szülők esetében pedig a meghosszabbított gyászperiódus kontextusában értelmezzük, érde-

³⁹ Evans, Craig A.: *i. m.* 13.

⁴⁰ Ld. például Kingsbury, Jack Dean: On Following Jesus: the “Eager” Scribe and the “Reluctant” Disciple (Matthew 8.18–22). In: *New Testament Studies* 34 (1988/1), 45–59.

⁴¹ Rahmani, Levi Y.: Ancient Jerusalem’s Funerary Customs and Tombs, Part One. In: *The Biblical Archaeologist* 44 (1981) 175.

⁴² Idézi McCane, Byron R.: *i. m.* 35., 21. láb.

kes felfedezésekre juthatunk. Egyfelől arra, hogy ha az első temetésről lenne szó, vagy egy haldokló apáról, akkor az illető nem beszélhetne Jézussal, mivel az apja haláltusája felett kellene órködni, vagy az elhunyt utáni gyors temetést kellene intéznie.⁴³ De a temetést követő helyzetben is csak akkor képzelhető el ez a beszélgetés, ha az illető már túl van a *siv'ah* és a *slosim* lépésein, azaz eltelt a temetést követő több mint egy hónap is. A szigorú gyászperiódus és a szülők miatt kiterjesztett enyhébb gyász, amely a vallásos események kivételével erősen korlátozza a szociális kontaktokat, azt feltételezi tehát, hogy a férfi ἐπίτρεψόν μοι πρῶτον ἀπελθεῖν καὶ θάψαι τὸν πατέρα μου mondata a második temetésre vonatkozik. Ebben az esetben a tanítvány nem egy-két napos, hanem több mint tíz hónapos átmeneti időt kérhetett a követés megkezdéséig (ha a kötelező, szigorú gyász leteltét kivonjuk a második temetésig tartó időszakból). Ez igen hosszú idő, és Jézus küldetésének teljes időtartamát nézve, amely körülbelül három év lehetett, ez az időszak hatalmas kiesés. Érthető Jézus éles válasza, amely arra hívja fel a figyelmet, hogy nincs halasztanivaló idő a követésben, s amennyit a tanítvány kér, annyi különösen nincs.

De ki ez az ember, aki odamegy Jézushoz? Meglepő, hogy a szöveg Ἐτερος δὲ τῶν μαθητῶν-ról, azaz *egy tanítványról* beszél. Az **Ⲙ**, B nem hozza ugyan, de a C, L, W, Biz, Lect variáns tartalmazza az αὐτου-t, azaz egyértelművé teszi, hogy Jézus tanítványáról van szó. Az USB 4 zárójelbe teszi a szövegben, mert autentikusságával kapcsolatban megoszlanak a vélemények. David L. Turner felteszi a kérdést: lehetséges, hogy a másolók nem akarták hangsúlyozni (vagy egyenesen zavarónak találták), hogy itt egy követőről van szó?⁴⁴ A magyarázatok szintén megoszlanak a kérdésben, és azok, amelyek a 18. versben fellépő írástudóval kívánják harmonizálni a 20. vers megszólalóját, vagy tanítványként írják le mindkettőt, vagy egyiket sem tekintik követőnek.⁴⁵ A követő státuszt azonban nincs okunk megtagadni a 20. vers alakjától. Már csak azért sem, mert κύριος-nak szólítja Jézust. Jack Dean Kingsbury elemzése meggyőző. Azt mutatja ki, hogy Máté evangéliumában csak a valódi tanítvány szólítja Jézust κύριος-nak, mások pedig „Mesternek” hívják.⁴⁶ A tanítvány tehát nem először lép Jézushoz. Ez azt

⁴³ McCane, Byron R.: *i. m.* 39.

⁴⁴ Turner, David L.: *Matthew*. Baker Exegetical Commentary Series. Baker Academic, Grand Rapids, MI 2008, 240.

⁴⁵ Ennek alapos elemzéséhez ld. Kingsbury, Jack Dean: *i. m.* 52–53.

⁴⁶ Uo. 51.

jelent, hogy egy meglévő viszony megváltozásáról van szó: a tanítvány átmenetileg vissza akar lépni a követésből. Jézus erre válaszul egy még radikálisabb életformára hívja meg: „Kövess engem, és hagyd, hogy a halottak eltemessék saját halottaikat!”

A temetkezési szokások fényében ez a felszólítás különös élt kap, sőt Jézus mondatában irónia és humor is megfigyelhető. Luz fordításában a vers ugyanis a holtak egymás közti egyezkedéséről szól, és egy oximoront alkot: „Hagyd, hogy a halottak egymás között rendezzék a saját temetésüket.”⁴⁷ Az első századi temetők családi sírboltjaira gondolva nagyon szemléletes kép bontakozik ki: a halott már a sírkamrában van az oszlás bizonyos stádiumában. Vele pedig ott van a család többi tagja az osszuáriumokban, rekeszekben, fali üregekben. Ha szó szerint vesszük Jézus szavait, márpedig semmi nem igazolja, hogy „lelki halottakról” kellene beszélnünk, akkor Jézus ezzel azt az éles üzenetet fogalmazza meg, hogy a halottak dolga a sírkamrába elhelyezett többi halotról gondoskodni. Ezzel pedig azt is kimondja, hogy a két világ, az élők és a holtak világa nem érintkezhet egymással.

Meghalás és halál a Jézus korabeli Izráelben

Ezen a ponton érdemes kicsit foglalkozni a halál utáni életről alkotott ókori zsidó elképzelésekkel. A halott teste a sírkamrában van, lelke pedig a Seolban. A Seol azonban metaforikus értelemben Izráel közös nyughelye, amelyben mint egy családi nekropoliszban a holtak egymás társaságában nyugszanak.⁴⁸ Csakhogy a nyugalomnak ára van. Meyers hívja fel a figyelmet arra, hogy a holtak eltemetésének szigorú követelményei félelemből fakadnak. „Ez a félelem amiatt ilyen nagy, mert ha a sírboltot és a maradványokat megzavarják, Izráel egységét zavarják meg a Seolban.”⁴⁹ A halottak ugyanis egyfelől kapcsolatban állnak a még élők világával, másfelől megzavarhatók, ez pedig azt jelenti, hogy valamilyen módon nem szakadtak el teljesen az élettől.

Metcalf és Huntington más kultúrák temetkezési szokásainak és a túlvilággal kapcsolatos elképzeléseinek vizsgálatát használva David Kraemer megkockáztatja azt a vélekedést, amely szerint a Jézus korabeli és későbbi elképzelések a holtak hazájába tartó hosszú úttal számolnak. Több kultúra vallja,

⁴⁷ Luz, Ulrich: *i. m.* 18.

⁴⁸ Meyers fogalmazza meg, hogy „a Seol tágabb értelemben egész Izráel családi sírboltja”. Meyers, Eric M.: *i. m.* 97.

⁴⁹ Uo.

hogy az elhunyt lelke a test elbomlásának befejeződéséig lakott területek közelében tartózkodik. A végleg (másodjára) eltemetett halott viszont távol kerül fizikai értelemben is, „eltávozik” és névtelenné válik, az élők szellemi állapotából a holtak létállapotába kerül.⁵⁰ Kraemer szerint ez a hiedelem él az ókori Izráelben is. Furcsa kimondani, de a halott állapota valamiféle létezés. Bár ez árnyékszerű, és bezáródik a csontokba, mégis jelen van, a maradványokkal marad. Craig Evans szerint éppen ez az elképzelés segít megérteni a csontok megelevenedéséről szóló ezékieli látomást: a csontokba zárt életet elő lehet hívni, és ezáltal a halottat fel lehet éleszteni.⁵¹ Az a zsidó szokás, hogy az elhunytak mellé ajándékot, némely esetben ételt tesznek (ld. Tób 4,17), azt jelzi, hogy a halott még „él” a temetés után. Ez nem azt jelenti, hogy a testből kiszabadult lélek eltávozik valahová, noha ez az elképzelés is gyakori a hellén-római kor zsidó irataiban,⁵² hanem azt, hogy a meghalás hosszabb időt igénybe vevő, lassú folyamat. Hogy az eltávozottra kvázi „haldoklóként” gondolnak, az a Misnában is felbukkanó gyakorlat jelzi, amelynek az a célja, hogy biztosítsa a „halott szükségleteit”. Kraemer szó szerint értelmezi a szükségleteket, és ebből kiindulva próbál magyarázatot adni a temetés körüli szokásokra. Úgy látja, hogy a temetésre felkészítő meleg vizes mosdatás amiatt történik, mert a test kihűl, ez *kellemetlen* az elhunyt számára, és ezt kell enyhíteni a rituális fürdetés által.⁵³ A halál kényelmetlensége, sőt a halott szenvedésének gondolata megjelenik az Édujot traktátusban (igaz, a gonossággal kapcsolatban): a bűnösnek tizenkét hónapig kell szenvednie a gyehennában (2.10). Érdekes, hogy ez az egyéves gyászperiódussal esik egybe, vagyis a halál „végleges bekövetkeztéig” tart. A gonosztevő ugyan jelenthet halál-

⁵⁰ Huntington, Richard – Metcalf, Peter: *Celebrations of Death: The Anthropology of Mortuary Ritual*. Second edition. Revised, and with a new introduction of Peter Metcalf. Cambridge University Press, Cambridge 1979, 97.

⁵¹ Evans, Craig A.: *i. m.* 28.

⁵² Elledge, C. D.: *Resurrection of the Dead in Early Judaism, 200 BCE – CE 200*. Oxford University Press, Oxford 2017, 19–43. több egymás mellett létező elképzelést talál: 1. a bölcsességirodalom tagadja a halál utáni életet, ahogyan a szaduceusok is; 2. a lélek a halál után a Seolba kerül, majd a feltámadáskor visszatér a testbe; ezt képviselik a farizeusok, az apokaliptikus irodalom (1Énók, 2Báruk, 4Ezsdrás), bár különböző hangsúlyokkal; 3 a lélek a mennyei régiókba kerül, nem szükségképpen támad fel. Ezt képviselik az esszenusok. A vizsgált problémánk viszont a földi maradványokra és az abban lévő életre összpontosít, de ezek az iratok az 1Énók kivételével nem foglalkoznak ezzel.

⁵³ Kraemer, David: *The Meaning of Death in Rabbinic Judaism*. Routledge, London–New York 2000, 27.

ráitélt és kivégzett gazembert, mindazonáltal úgy tűnik, hogy a Misna már korán kiterjeszti a „bűnös” fogalmát minden emberre. Az Ávot 2.10 ezt tanítja: „tarts bűnbánatot a haláloed előtti napon”. Mivel nem tudjuk, hogy melyik napon következik be halálunk, a frappáns mondás értelemszerűen a napi bűnbánat gyakorlására buzdít. A felszólítás azt is világossá teszi, hogy a meghaló alapvetően „bűnös”, tehát a halálban elnyert engesztelés mindenki számára szükséges, és a pozitív oldalát nézve nyilván el is érhető.⁵⁴ Persze a mondás szerint az ideális az lenne, ha mindenki felkészülten, bűneit letéve menne a halálba.

Bár Kraemer értelmezése kapcsán megoszlanak a vélemények, találtam egy olyan forrást, amely szintén utal a földi élet befejezése utáni állapot „élet-szerűségére”. Sok más túlvilági elképzeléstől eltérően az 1Énók 102,4–11-ben megjelenik az a sajátos gondolat, hogy a temetés után az elhunyt érez. A lelkek, még az igazak lelkei is, látva, hogy saját sorsuk is ugyanaz lett, mint a bűnösöké, fájdalommal térnek a holtak hazájába:

„4. Ne féljeteK, igaz lelkek! ReménykedjeteK, (ti), akik igazságban hunytátok le szemeteteK! 5. Ne keseregjeteK, hogy lelketek nagy megpróbáltatások, sírás, sóhajtozás és szomorúság közepette szállt le a Seolba, és hogy testetek nem részesült jószágotokhoz illő (jutalmazásban) életetek folyamán, bizony létezésetek napjai bűnösök ideje volt, átok és büntetés napjaiban élteteK. 6. Amikor meghaltok, így beszélnek (majd) rólatok a bűnösök: »Mi hasznuk volt (jó) cselekedeteiből? Ugyanúgy haltak meg az igazak (is), mint mi. 7. Íme, sötétségben és szomorúságban hunyták le a szemüket ők is, ahogyan mi. Mi előnyük van velünk szemben? Mostantól fogva egyenlők vagyunk. 8. Mi vár (még) rájuk, és miben lesz részük örök időig? Hiszen kimúltak ők is, és mostantól fogva soha többé nem látják a fényt.« 9. Azt mondom nekteK, bűnösök: »Ti akkor vagytok elégedettek, ha esztek és isztok, elorozzátok embertársatok ruháit, raboltok és vétkeztek, vagyont gyűjtötök, és jó napokat láttok. 10. De láthattátok, hogy jó véget értek az igazak, mivel semmiféle rosszat nem találtak bennük haláluk napjáig [...] 11. »Elpusztultak, és olyanok lettek, mintha (soha) nem is éltek volna, csapások közepette szállt alá lelkük a Seolba.«”⁵⁵

⁵⁴ Kraemer, David: *i. m.* 24.

⁵⁵ Dobos Károly Dániel fordítása. A szöveg lelőhelye: Fröhlich Ida – Dobos Károly Dániel (szerk.): *Hénók könyvei. Ószövetségi Apokrifek 1.* Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Piliscsaba 2009, 176–177.

Ebben a szakaszban a Prédikátor könyvének szemléletéhez hasonló felfogással találkozunk. Az élet egyszeri adottság, a bűnös és az igaz ugyanazt a véget éri, lelkük a holtak hazájába költözik. Ezt a szemléletet idézi a szöveg, hogy aztán cáfolja ezt: az igazaknak majd meglesz a jutalmuk a végső ítéletkor, a gonoszak pedig, akik a prédikátori szemlélet kicsavart, önigazolató változatát idézik, szörnyű kínok közt fognak megbűnhődni. A halálhoz kapcsolódó elképzeléshez Elledge a következő megjegyzést fűzi:

„Bár [az 1Énók] nem határozza meg a pontos helyét, a Seol az a hely, ahová az igazak és a gonoszok lelke »leszáll« a halál bekövetkezésekor (102,11; 103,7). Itt a levél arra az elképzelésre is hivatkozik, amely szerint az igaz lelkek maguk is fájdalom és gyász közepette ereszkednek le a Seolba, ahol kezdetben nincs megkülönböztetés a gonoszak és a jók között. A Seol a sötétség helyszíne (102,7–8, 103,7), a fájdalomé (102,11, 103,7), a gyászé (102,5,7), amelyből hiányzik a teljes élet vitalitása (102,11). Mindezek a leírások a hagyományos várakozások tipikus jegyei.”⁵⁶

Nehéz megállapítani az összefüggést a halál utáni léttel kapcsolatos elképzelések és a fizikai test sorsa között, viszont a halottról való gondoskodás különböző formái a halott fájdalmát enyhítő rituálék lehettek. Több mint valószínű például, hogy a család az elhunyttal együtt étkezett a sírboltban, sőt magát a halottat is etették, legalábbis erre utalnak a sírokban talált főzőedények, tálak és poharak. Az elhunyt testének megkenése mint gondoskodás, illetve meglátogatása mint egyedüllétének enyhítése az ő kényelmetlen állapotának csillapítását szolgálta. A meghalás végét aztán a test teljes lebomlása jelentette, de Kraemer szerint a populáris elképzelések alapján elképzelhető, hogy a halott valamilyen módon a test, pontosabban a csontok közelében marad. A sírok megjelölésének az is lehetett a célja, hogy a halottal a család később is fel tudja venni a kapcsolatot, mivel a „sírbolt továbbra is a lélek otthona marad”.⁵⁷

Úgy tűnik, hogy a halálban érző és szenvedő személy képe Pál apostol tanításában is megjelenik. A Salamon bölcsessége azt fogalmazza meg, hogy igazsága ellenére az igaz is gyászol a halál miatt, mert ő is alá van vetve a bűn hatalmának, viszont a halál feletti győzelmének az az egyetlen forrása, hogy tudatában van a maga igazságának. Ez a gondolat visszhangzik Pálnál, amikor ezt írja: „De nemcsak ez a világ, hanem még azok is, akik a Lé-

⁵⁶ Elledge, C. D: *i. m.* 37.

⁵⁷ Kraemer, David: *i. m.* 15.

lek zsengejét kapták: mi magunk is *sóhajtozunk* magunkban, várva a fiúságra, testünk megváltására” (Róm 8,23). Itt egyértelműen a fizikai halálról és mulandóságról, illetve ennek kontrasztjáról, a feltámadásról és helyreállításról van szó. Még a „Lélek zsengejét” birtokló is, azaz a Krisztusban megigazult is, sóhajtozik a mulandóság (φθορά) miatt. Várja a helyreállítást a feltámadásban, amely a romlandó életért kárpótol. A megváltás azonban megint nem csak spirituális: a halál szó szerint megkötöz, hiszen tehetetlenné tesz. A helyreállítás ebből a tehetetlenségből szabadít fel. Petersen ezt egészen egyértelműen a kettős temetés gyakorlatával hozza összefüggésbe:

„A hívők az új teremtés részeivé válnak a beavató, örökbefogadási és megváltással kapcsolatos keresztelési pillanatok révén (2Kor 5,17; Gal 6,14–15), de ezt követően ez a teremtés belül még mindig sóhajtozik, mivel várja az adopción és a megváltás folyamatának befejeződését (Róm 8,19–23). Emiatt – újfent a beteljesedés pillanatáig – a hívők kincse földi cserépedényekben van (2Kor 4,7). Meghaltak ugyan, de a bűnre hajlamos testi formájuk révén ahhoz a világhoz vannak hozzákötve, amelyben meghaltak, s ameddig új formájukat fel nem veszik. Még a halott test sem örökölheti az Isten országát.”⁵⁸

Bár Petersen a halott szociális státuszának megváltozását emeli ki, hogy tudniillik egyik közösségből, az élőkéből a holtakéba tart, és ez hosszú folyamat, amit ír, sokkal inkább rímél a halál fájdalmas átmenetiségére. A földi létet meghatározó bűn szükségképpen a halállal oldódik fel. A halál azonban nem ér véget az első temetéssel, hanem csak a másodikkal. A bűnök megbocsátása a test eloszlásával teljedhet ki. Ekkor nyugszik meg az elhunyt, kerül át teljesen „atyáihoz”. Lehetséges, hogy ez a megértés áll Pál kereszteléssel kapcsolatos elképzelése mögött? A keresztség az első halál, az állapot megváltozása, a megváltás kezdete, de ez a folyamat majd Krisztus (közeli) visszatéréssel fejeződik be, amikor helyreáll a teljes lét, mégpedig „új testben”.⁵⁹ Ahogy a második temetéshez vezető út az „engesztelődés”

⁵⁸ Petersen, Norman R.: Pauline Baptism and “Secondary Burial”. In: *The Harvard Theological Review* 79 (1986/1–3), *Christians among Jews and Gentiles: Essays in Honor of Krister Stendahl on His Sixty-Fifth Birthday*, (217–226), 220.

⁵⁹ Az átmenetiségről hasonlóan vélekedik Dunn, James D. G.: *Romans 1-8*. Word Biblical Commentary 38a, Zondervan, Grand Rapids, 2015, 350 skk. Szerinte Pál a testi létezésben megvalósuló kiteljesedés gondolatát nem vallja. A törekenység gondolata a kiengesztelés teljességének földi életben megtapasztalható lehetőségével szemben viszont zsidó gondolat, mely éppen a halállal kapcsolatos korai rabbinikus elképzelésekből derül ki.

útja és a földi élettől való folyamatos távolodás, amelyben a család gondoskodása segíti az elhunytat, úgy a keresztyén ember léte is átmenet, amelyben fokozatosan a kiteljesedés felé halad, „engesztelődik”, felölti az új embert, és eközben a Lélek segíti őt. Ahogyan a halál folyamatában az atyákhoz kerülés gyásszal és fájdalommal járó folyamat, úgy a keresztségben meghaló, eltemetett ember a feltámadás progresszív folyamatában „sóhajtozik” állapota nehézsége miatt, mivel még nem került át a Krisztussal való teljes közösségbe. A halálban kiengesztelődő elhunyt tapasztalata és a keresztyén ember halálával (keresztségével) kezdődő tapasztalata lényegében azonos: fájdalmas átformálódás egyik létállapotból a másikba.

Tehát a halottal történő foglalatosság azért fontos az ókori Izráelben, mert bizonyos elképzelések szerint a halott érez fájdalmat, gyászt, és ha nem gondoskodnak róla, szégyent is érez, ezért kell elkísérni útja végéig, teste elbomlásának végéig. Ezek alapján érthető, hogy a második temetés elmaradása megzavarhatja ezt a nyugalmat, a halott „szégyenben marad”, mert ha cserben hagyják, meghalása nem „fejeződhet be”.

Az eltemetethez fűződő viszony kapcsán még egy fontos dolgot kell megemlítenünk. Bailey hívja fel a figyelmet arra, hogy a b. Éruvin 73a szerint „az atya és fia, vagy a mester és tanítványa [...] egy személy”.⁶⁰ Ez pedig még kiélezettebbé teszi Jézus mondását. Ha a meghalás valóban a második temetéssel ér véget, az apa iránti kötelezettségek nem szűnnek meg a sírba való elhelyezéssel. A tanítványt, követőt elszólítani az atya iránti kötelezettség mellől az apjával való egység megszakítását, azaz lényegében „önmaga megtagadását” jelentené. Az önmegtagadásról tudjuk, hogy az az ókori diadikus személyiséggel rendelkező ember számára sosem az individuális vágyainak felfüggesztését jelenti. Mivel számára a közösség értékítélete az önértékelés forrása, azaz a számára kijelölt hely betöltése nyújtja a közösségen belüli megbecsültségét, a „hely elhagyása”, a szokások és a közösségileg előírt íratlan szabályok figyelmen kívül hagyása szakadást okoz a közösségen belül, amelynek felelőssége teljes egészében azt terheli, aki a szakadást okozza.⁶¹ Az önmegtagadás a család megtagadása, a közösség megvetése, ebben az esetben a kötelességszegés miatti megbotránkozás okozásával. Nyilvánvaló, hogy

⁶⁰ Bailey, Kenneth E.: *i. m.* 30.

⁶¹ Ld. Malina, Bruce J.: *New Testament World: Insights from Cultural Anthropology*. Westminster John Knox Press, Louisville, 1993, 63–89, illetve az ókori zsidó családról és Jézus konfliktusáról a család elhagyása miatt Moxnes, Halvor M.: *Putting Jesus to His Place: A Radical Vision of Household and Kingdom*. Westminster John Knox Press, Louisville–London, 2003, 46–71.

a temetés elhagyása nemcsak a halott számára „szégyen”, mivel ezzel a fiú szégyent hoz az apjára, hanem szégyent fog hozni arra is, aki ezt megengedi magának, ez pedig a családból való kitagadást, megvetést és gyűlöletet von maga után. Ezeknek az elképzeléseknek a fényében Jézus szavai még kegyetlenebbnek tűnnek, mivel egy még *fennálló kapcsolat* megszakítását követelik. Így üzenete hasonló lesz a szülők megvetéséről szóló szakaszokéhoz.⁶²

„Ne légy halott!” A szakasz lehetséges értelmezése

A szakasz eredetiségét illetően nem kívánok állást foglalni, viszont a Máté és Lukács verziója alapján egyezést mutató mondás megfelel a történeti Jézus szituációjának és üzenete radikalitásának. A szerkesztés a Mátéé, és a szituáció fiktív. Ezt a Máté és Lukács által felvonultatott szereplők eltérése, a helyzet különbözősége mutatja (lásd alább). Ezzel azonban nem csökkenti, hanem megerősíti a kontrasztot, és világosan juttatja kifejezésre azt, amit Jézus mondása is hangsúlyozni kíván. Az elmés replika azért találó, mert a halott már nem gondoskodik, ugyanis az élőknek kell gondoskodniuk róla, legalábbis a testéről.⁶³ Bár a halott érez, a bomlás fájdalmas, és az Énók könyve szerint talán a Seolba való alászállás is valamiféle tudatossággal történik, az elhunyt folyamatosan eltávolodik az élettől. Lehet, hogy még vannak szükségletei, egy dolgot azonban biztosan nem tud: követni.⁶⁴

E tanulságokon túl a szakaszunk egészének belső elrendezése is fontos felismerésekhez vezethet. A rövid *másál* meghatározó eleme az ellenpontozás. Bailey a három rövid történet háromosztatú felosztását (A – B – A') javasolja, amely a Lukács verziójára érvényes, de a Mátééra sajnos nem lehet alkalmazni. Lukácsnál a két önmagát ajánló személy között egy Jézus által

⁶² Ebben az üzenet a családdal kapcsolatos Jézusi mondásokra rímel, például Mk 10,29; Lk 14,26; Mt 10,34–35.

⁶³ Természetesen megjelenik az a gondolat is, hogy a lélek a halál után lehet aktív, és hatást is tud gyakorolni. Josephus Flavius beszámol arról a hiedelemről, hogy a túl hamar elhunyt vagy erőszakos lelkek beköltözhetnek más élő testekbe, és birtokba vehetik azokat. Így ő nem démonoknak tulajdonítja a megszállottságot. Ez azonban nem tűnik meghatározó gondolatnak a Jézus korabeli zsidóság körében. Ld. Bohak, Gideon: *Ancient Jewish Magic: A History*. Cambridge University Press, Cambridge 2008, 92.

⁶⁴ A jézusi mondatban éppen az az irónia, hogy a halottak nem tudnak felelősséget vállalni, temetést rendezni, ahogyan azt Gundry is megfogalmazza. Ld. Gundry, Robert H.: *Matthew: A Commentary on His Literary and Theological Art*. Eerdmans, Grand Rapids, Mich. 1982, 153.

megszólított tanítványjelölt története áll. Máténál azonban egyrészt nincs meg a harmadik történet, másrészt mindkét esetben a tanítvány szólítja meg Jézust. Az általunk vizsgált apoftegma Lukács szerinti struktúrája világos, és belső szerkezete is egyértelmű, amelyet Bailey ellentétes parallelizmusnak nevez, szerkezete pedig a következő: követés – megyek – ár + ár – követés – menj.⁶⁵ Mátéi verziója viszont ebben is eltérést mutat:

„A tanítványai közül egy másik azt kérte tőle:

»Uram, engedd meg *(nekem)*, hogy előbb elmenjek, és eltemessem az *(apámat)*.«

De

Jézus azt felelte neki:

»Kövess engem, és hagyd a *(halottakra)*, hogy eltemessék a *(halottaikat)*.«”

Ἄλλος δὲ τῶν μαθητῶν εἶπεν αὐτῷ

Κύριε, ἐπίτρεψόν μοι πρῶτον ἀπελθεῖν καὶ θάψαι τὸν πατέρα μου.

ὁ δὲ

Ἰησοῦς λέγει αὐτῷ

Ἀκολούθει μοι, καὶ ἄφες τοὺς νεκροὺς θάψαι τοὺς ἑαυτῶν νεκρούς.

A két mondat ellenpontoszó viszonya egyértelmű a δὲ kötőszó alapján. Jézus mondása a megszólaló tanítvány szituációjának és kérésének világos kontrasztja. Ezzel a szöveg szintén parallelizmust alkot, de érdekes módon úgy, hogy az első tag első *halottak* eleme az önmagára utaló *tanítvánnyal* áll kapcsolatban, a második *halottak* elem pedig az első mondatban álló *apával*. A szerkesztés látványos következménye az – és a legtöbb elemzés ezt véti el –, hogy amennyiben a *halottakat* szimbolikusan akarjuk érteni, annak kizárólag a *tanítványra* vonatkoztathatóan van értelme. A tanítvány cselekvése áll párhuzamban a halottak cselekvésével, és nem általában valamilyen típusú élők, a lelki halottak, vagy bűnösök, vagy a Jézust nem követők. Ha ezt figyelembe vesszük, és mellé illesztjük a *másál* által megjelölt szituációt, hogy egy tanítvány keresi meg Jézust, valamint a Jézus korabeli temetkezési szokásokat is szem előtt tartjuk, annak fontos következményei lesznek.

1. Jézus ebben az esetben nem a követés megkezdésére szólít fel, hanem a tanítvány *elhatározottságának bizonytalanná válását kritizálja*.⁶⁶ Kövess tovább! Ezt jelenti a felszólítás, azaz ne függeszd fel tanítványságodat a gyász ide-

⁶⁵ A rövid *apoftegmat* Bailey *másálnak* nevezi a héber fogalom tág értelme alapján, amelybe a képes beszéd is beletartozik. Felosztáshoz ld. Bailey, Kenneth E.: *i. m.* 22–23., 25–26.

⁶⁶ Ehhez hasonló gondolatot fogalmaz meg Gundry, Robert H.: *i. m.* 153.

jére. Jézus reakciójának éle arra vonatkozik, hogy ha a tanítvány most abbahagyja a követést, akkor az történik vele, mint az apjával, akivel szemben gyermeki kötelességet akarja teljesíteni. Kilép az életből – azaz *meghal*. Aki pedig meghal, az bizonyos értelemben ugyan él még, de sírboltba van zárva. A bizonytalanná válásnak éppen ezért nem lehet a következménye az „átmenetileg nem követlek” döntés.

2. Mit jelent az, hogy a tanítvány „halott”? A felszólítás arra is vonatkozik, hogy a tanítvány ne legyen olyan, mint a νεκροί, akik „temetnek”. A temetés folyamat, amely hosszan tart. Ebből a nézőpontból nem a döntés a kérdés, hanem a kieső időtartam. Ezzel Jézus azt jelzi, hogy ameddig az apjának kijáró végtisztesség lezárulását, azaz a második temetés végét kívárja, *addig a tanítvány halott* Jézus számára. A várakozás, kivárás olyan, mint a halottak egymás temetésére vonatkozó intézkedése: nem történik semmi, mert nem is történhet. A halott nem tud temetni, az apját eltemető tanítvány nem tud követni. Az időt kérő tanítvány annyira használható, mint amennyire egy halott képes eltemetni egy másik halottat, vagyis semennyire. A szándék és érzés kevés. Az követ, aki él, és az él, aki követ.

3. Mit jelent az, hogy „temet”? Noha a tanítvány gondoskodni kíván az elhunyt „szükségleteiről”, és ez Jézus korában az egyik legkegyesebb cselekedet, Kraemer alapján a második temetésig tartó út a végleges tehetetlenségbe való segítség. A gyász tehát kifelé vezeti a tanítványt az életből: az apjával való kapcsolat lezárulásának folyamata a halott „halálba segítése”. Ez aktív folyamat: a halott szükségletei megkívánják az elkötelezett jelenlétet, a társaságot, az ételt, az illatszereket. Ezzel Jézus ironikusan akarja kiemelni, hogy a tanítvány csak akkor lesz követő, ha a temetéssel szemben egyre *beljebb* érkezik a világba és az életbe, azaz egyre közelebb Jézushoz. Így *a követés révén nem a halál nyugalmába, hanem az életbe segít másokat*.

4. Lukácsnál megváltozik az összefüggés: ott Jézus szólítja meg a tanítványjelöltet, az elhívott erre keresi a kifogást, majd miután Jézus nekiszegézi a halottakkal kapcsolatos mondást, elküldi, hogy hirdesse Isten országát (Lk 9,60). Fontos különbség, hogy míg Máté evangéliumában a tanítvány ajánlkozik, Lukácsnál Jézus kezdeményez. Így a lukácsi szakaszban a hívás ellenállhatatlan ereje kerül a középpontba. A Máté verziójának tanítványa viszont zsidó módra közeledik Jézushoz. Ő az, aki „választ”, feltételt szab, a kor szokásainak megfelelően.⁶⁷ És úgy tűnik, amikor Jézus radikális vála-

⁶⁷ Bolyki János azt is említi, hogy „aki önként jelentkezett, arról ő döntötte el, hogy mehet-e utána (Lk 9,57–60). Tanítványai elhívása abban is különbözött az írástudó tanítványok élet-

szával szembesül, Máté teológiai összképe alapján *a farizeusok igazságát meghaladó kegyesség* (Mt 5,20) felé tett lépés megtételére kap felszólítást.⁶⁸ A tanítványnak éppen most kell szintet lépnie. Jézus követésének imperatívusza *meghaladja* a szülők iránti köteleltséget.

5. A lukácsi verzióval szemben itt a „kövess engem” megszólítás megelőzi a mondást. Jézus egyértelmű prioritást állít fel. Az ellenpontozás azt fejezi ki, hogy Jézus a *saját követésébe* hívja a tanítványt. Minden egyéb rendezkedés, köteleltségteljesítő intézkedés a halottak egymás közötti rendezkedéséhez hasonlít: abszurd és eredménytelen. A gyászfolyamat egyéves ciklusa elköteleződést kíván, és ebben hasonló a követéshez. A sóhajtozó, gyászoló halottat vigasztalni, testének kellemetlenségeit enyhíteni kell. Meg kell látogatni magányában, oldani kell egyedüllétét. Bomlásának fájdalmát elviselhetővé kell tenni. Etetni kell, és vele együtt étkezni. Csontjait össze kell gyűjteni, ha szükséges, elszállítani. Csakhogy Jézus azt vágja a tanítvány arcába, hogy a halottak szükségleteinek kielégítése üres pótcselekvés. Persze nem önmagában az. Itt Jézus nem egy kulturális gyakorlatot kritizál a kritika kedvéért. Az ő követéséhez képest pótcselekvés, és egy teljesen más cselekvéssor karikatúrája: a szegényekről való gondoskodásnak, a betegek gyógyításának, az ördögűzésnek, az Isten országa hirdetésének. Különösen izgalmas kontrasztként hangzanak el azok a szavak, amelyeket Jézus az utolsó ítéletről szóló tanításban mond el a tanítványoknak:

„Akkor így szól a király a jobb keze felől állókhöz: Jöjjetek, Atyám áldottai, örököljétek az országot, amely készen áll számotokra a világ kezdete óta. Mert éheztem, és ennem adtatok, szomjaztam, és innom adtatok, jövevény voltam, és befogadtatok, mezítelen voltam, és felruháztatok, beteg voltam, és meglátogattatok, börtönben voltam, és eljöttetek hozzám. Akkor így válaszolnak neki az igazak: Uram, mikor láttunk téged éhezni, hogy enned adtunk volna, vagy szomjazni, hogy innod adtunk volna? Mikor láttunk jövevénynek, hogy befogadtunk volna, vagy mezítelennek, hogy felruháztunk volna? Mikor láttunk betegen vagy börtönben, hogy elmentünk volna hozzád? A király így felel majd nekik: Bizony mondom

formájától, hogy Jézus mellett nemcsak a Törvényt kellett tanulniuk. Emellett nőtanítványai is voltak (Mk 15,40–41), és bűnösök is csatlakoztak hozzá (Mk 2,13–17).” Bolyki János: *Újszövetségi etika*. Kálvin Kiadó, Budapest 1998, 27.

⁶⁸ Bár McCane kiemeli az idői elemet, mivel szerinte a kommentárok elhanyagolják a πρῶτον szerepét, Jézus válaszában nem szerepel az εὐθύς, az „azonnal”, ami ellenpontozná ezt. Ld. McCane, Byron R.: *i. m.* 38–39.

nektek, valahányszor megtettétek ezeket akár csak eggyel is az én legkisebb testvéreim közül, velem tettétek meg.” (Mt 25,34–40)

A halotról való gondoskodás ehhez hasonló követelményeket támaszt: az elhunytat lepelbe kell csavarni, fel kell ruházni;⁶⁹ a halott „beteg”, fájdalmi vannak, tehetetlen. Börtönben van, a sírkamra homályában, egyedül van, tehát látogatni kell. A halott éhes és szomjas. Azonban az elhunyt szülőkről való gondoskodás éles ellentétbe kerül a misszióra hívással. Jézus a *halottak* helyett az *élőkről* való gondoskodásra hív.

6. A kemény üzenet humoros rejtvénybe van bújtatva. Ha ugyanis szó szerint értjük a halottak egymás közti temetését, meg kell fejteni, mire is utal Jézus. Mit jelent az az oximoron, hogy egy halott eltemet egy másikat? Hogyan áll ez szemben a követéssel? A hallgató megakad, de ez a megtorpanás a botránkozását is megakasztja. A humornak is feszültségoldó szerepe van, s ez fontos eleme a *másálnak*, mivel az ellentmondást nem tűrő üzenet így is nehezen emészthető. A frappáns és ironikus replika némileg oldja a megütközést, ezzel pedig esélyt ad az azonosulásra, az elgondolkodásra, a megfejtés megtalálására. A rejtvény azonban nem intellektuális elmélkedésre buzdít, hanem megfejtése maga a követés.

Összegzés

A halottak eltemetése helyett Jézus önmagához szólít. Üzenete megdöbbenő, mindmáig felforgató. Kegyes kötelesség, gondoskodás mellől hív el, a gyász felfüggesztésére szólít fel. Annak a szülők esetében hosszúra nyúló búcsúzási folyamatnak a megszakítását követeli, amely egy évig tart, és a csontok összegyűjtésének folyamatával zárul. A Kr. u. 1. századi temetkezés komoly elkötelezettséget ró a gyászolóra. A halottat addig kell kísérni fájdalmas útján, míg meg nem nyugszik ősei mellett, ugyanis a korabeli elképzelések szerint hosszú az a folyamat, míg az elhunyt az élők világából a holtak társaságába kerül. Ez azt is jelenti, hogy a szülőkkel ápolt kapcsolat nem szűnik meg halálukkal. A tiszteletükre vonatkozó parancs érvényben marad. Aki ezt elmulasztja betartani ezt, szégyent hoz apjára, és önmagára is. Szűkebb és tágabb környezete megvetését, rázúduló gyűlöletet és kizártságot von maga után. Aki ugyanis meg meri tagadni a halottakról

⁶⁹ A Semahot traktátusban a halott öltözékével kapcsolatos szabályozás alapos. A halottnak ruhában kell lennie, mivel rabbi Nathan szerint, aki I. Gamálielre hivatkozik, „az a ruha, amely a halottal leszállt a sírba, az jön fel vele az eljövendő időben” (Semahot 9.62).

való gondoskodás kötelességét, a halottat is cserben hagyja, nemcsak az élőket. Mivel a halott érez, fájdalma egyre csak nő, szégyene nem engedi megnyugodni. A halál útján bejárt kiengesztelődése, amely szintén meghatározó gondolat a Jézus korabeli zsidóságban, nem történhet meg a hozzátartozója hanyagsága és vétke miatt. Jézus ennek tudatában szólít fel arra, hogy a holtakat a halottakra kell hagyni, és őt kell követni, valójában ahhoz hasonlóan, ahogyan a szülők meggyűlölését és elhagyását parancsolja. Egyetlen kérdés marad, és a Jézus mondása éppen ezt veti fel: ki ez az ember, akinek a követése ekkora áldozatot is megér?

* * *

“Let the Dead Bury Their Dead”

Jewish Funerary Customs and Matthew 8:21–22

Funerary customs are inseparable from the fifth commandment. They impose strict obligations on relatives, lasting until the end of a one-year period. The practice of ossilegium, that is, the collection of the bones of the deceased, marks the conclusion of this process. When decomposition completes its cycle, the deceased is “survived”. The buried individual finds comfort in the expiatory disintegration he/she undergoes. However, this process causes pain and discomfort, which is why the commitment to the deceased is so crucial: the surviving relatives must care for the body to alleviate the discomforts of its decay. Rituals honouring the departed ensure final peace and secure the transition from the world of the living to the world of the “fathers”. Neglecting these duties results in pain, suffering, and shame – not only for the deceased but also for the careless and negligent kin. Should anyone dare to shirk their responsibilities regarding funerary obligations, they would face punishment: hatred, contempt, and even excommunication. Jesus invites his disciple to follow him, fully aware of the theological and ethical demands of burial customs. The harsh rejection of the follower’s duties renders Jesus’ words intolerable. Yet, with humour, Jesus can alleviate the scandal, and by turning a commonly understood image of family burial chambers – where generations rest together – into a puzzle, he compels the listener to seek understanding. What does it mean for the dead to bury their own dead? How is this connected to discipleship? The answer is not straightforward, as it is not merely an intellectual assertion but an act of following.

Keywords: ossulegium, Jewish funerary customs, second burial, ethical demands, Sheol, expiation.